

En aspekt på rättssociologisk forskning

Per Stjernquist

Rättssociologiska institutionen, Lunds universitet

För klarhetens skull skall jag börja med att redovisa min uppfattning om vad som utgör det övergripande ämnet för rättssociologisk forskning, även om detta måste göras på ett mycket summariskt sätt. En kritisk bedömare bör nämligen ha i minne att denna min uppfattning kan ha genomsyrat den följande framställningen och orsakat en viss ensidighet. Alltså: jag menar att rättssociologins uppgift främst är att studera rättsreglernas och de rättsliga institutionernas betydelse i organiserandet av mänsklig samverkan. I detta sammanhang fungerar rätten på två principiellt skilda sätt. Dels ger den spelregler för vår samverkan, sådana som större delen av den centrala civilrätts-, straffrätts- och processrättslagstiftningen innehåller. Och dels fungerar rätten som styrinstrument för statsmaktens politiska mål att förändra den samverkan som redan finns. Gränsen mellan dessa två funktioner kan vara flytande - förändringar kan exempelvis så småningom övergå till allmänt accepterade spelregler - men de bör hållas i sär för att vinna analytisk klarhet.

Den rättssociologiska forskningen har av Jan Hellner indelats i två stora huvudgrupper som han kallar rättssociologi i trängre, resp. i vidare mening (Hellner 1969). Denna indelning kan med fördel läggas till grund för den följande översikten. Med rättssociologi i trängre betydelse menar han sådan forsk-

ning som både till teoribildning och till metoder mer eller mindre nära överensstämmer med allmän sociologi och som således undersöker rättsreglerna från samhällsvetenskapliga utgångspunkter. Rättssociologi i vidare mening sysslar däremot med frågor som har betydelse från juridisk synpunkt - den är alltså inte knuten till någon särskild teoribildning - men den använder sig därvid av samhällsvetenskapliga metoder. Denna senare forskning får väl ofta karaktär av en hjälpvetenskap till juridiken med speciell uppgift att ge empirisk kunskap om hur rättsreglerna fungerar i sina huvuddrag.

Dessa två indelningar, den ena gällande rättsreglernas faktiska funktioner och den andra gällande karaktären av rätts-sociologisk forskning, sammanfaller till stora delar. Det tycks vara så att de rättsliga spelreglerna vanligen behandlas av rättsociologi i vidare mening, medan rättsociologi i trängre mening tar upp styrningsproblematiken. Men denna iakttagelse är inte utan betydelsefulla undantag. Några sådana kommer att framgå av det följande utan att detta behöver påpekas i varje särskilt fall.

1. Rättsociologi i vidare mening

Jag erinrar om att det här rör sig om forskning som använder sig av empiriska metoder men som varken anknyter till eller försöker skapa samhällsvetenskaplig teori. Frågeställningen är vanligen hur rättstillämpningen ser ut i praktiken, också på gräsrotsnivå, och hur rättsliga former används i olika situationer. Ofta är det fråga om jämförelser mellan "law in books" och "law in action". I allmänhet har denna typ av forskning tagits om hand av rättsvetenskapare, i själva verket utgör den en rätt naturlig extendering av rättsvetenskapen. Däremot torde professionella rättssociologer alltid söka någon anknytning till samhällsvetenskaplig teori.

Som exempel på betydande verk av denna typ skall jag nämna några svenska undersökningar. Carl Martin Roos (1969) har lyckats att genomföra en inventering av de svåråtkomliga rösträttsavtal som förekommer i samband med aktiebolagsbildningar. Anna Christensen (1980) har i en fascinerande undersökning studerat arbetslöshetskassornas och överordnade myndigheters beslut om avstängning från arbetslöshetsersättning och samtidigt givit en föreställning om de

mänskliga tragedier som blivit följden därav. Mycket avancerade kvantitativa metoder har använts av Åke Saldeen (1973) i hans undersökningar av underdomstolarnas domar i familjerättsliga mål.

Till slut några synpunkter på de rättsliga spelreglerna som ju ofta är föremål för denna typ av forskning: Dessa regler avses ju skola standardisera folks beteenden i det ekonomiska livet eller eljest och därmed göra det möjligt att beräkna varandras handlingssätt och planera på längre sikt. Nu finns det i samhällslivet andra faktorer än de rättsliga som verkar i riktning mot standardisering och beräknelighet i transaktionerna. På ett intressant sätt framgår detta av en amerikansk undersökning av affärstransaktionerna mellan företag i Wisconsin (Macauley 1963). Man fann där att skriftliga avtal sällan förekom, företagen föredrog att inte vara formella utan att lita på varandras ord. Man fann också att rättsliga sanktioner sällan åberopades när en prestation uteblev eller förändrades; i stället förhandlade parterna. Att affärerna mellan företagen ändå fungerade tycks ha berott på två omständigheter. Dels var företagen angelägna om fortsatta förbindelser med varandra och om ett gott affärsrykte överhuvud. Dels förekom byte av tjänster och gentjänster mellan företagets personal på olika nivåer. Det var alltså önsknings om fortsatta förbindelser som åstadkom att företagen handlade så som det förväntades av dem. När sådana önsknings saknades - t.ex. vid enstaka ströaffärer - blev de rättsliga formerna av större betydelse.

Den nu refererade undersökningen ger en antydning om att rättssociologisk forskning av denna typ inte kan begränsa sig till rättsligt material om den vill behandla orsaksfrågor. Orsakerna till mänskligt beteende är att söka på många områden förutom det rättsliga. Det är då i längden inte möjligt att klara sig utan samhällsvetenskaplig teori.

2. Rättssociologi i trängre mening

Så snart det är fråga om orsakssamband mellan rättsliga fenomen och andra slags fenomen måste forskningen anknyta till samhällsvetenskaplig teori om den vill komma längre än till rena spekulationer. Anknytningen kan ske på två sätt: antingen tillämpar man redan befintlig teori eller försöker man utveckla

en speciell teori för de analyser som rättssociologin ställs inför. Dessa två fall skall diskuteras var för sig.

3. Anknytning till befintlig samhällsvetenskaplig teori

Mycken forskning som kallas rättssociologi använder sig direkt av någon existerande samhällsvetenskaplig teoribildning. Det är då egentligen endast materialets karaktär av rättsligt material som skiljer den från exempelvis vanlig sociologi eller statsvetenskap.

Oftast anknyter man till någon sociologisk teori. Smågrupps-teori har sålunda använts i åtskilliga undersökningar av relationerna mellan medlemmarna i en domstol eller aktörerna i en rättegång. Organisationsteori har lagts till grund för studier av rättsliga myndigheters utveckling. Kommunikationsteori spelar en viktig roll i författarkollektivet Aubert-Eckhoff-Sveris (1952) klassiska analys av den norska hembiträdeslagens funktioner.

Den moderna beslutsteorin – som ju har en mera allmänt samhällsvetenskaplig karaktär – tycks ännu inte ha använts på ett mera genomfört sätt på rättsligt material (se dock Lundberg 1982).

Av speciellt intresse i vårt sammanhang är de holistiska teorierna som försöker förklara hur samhället i dess helhet fungerar. Man gör det genom att ställa upp olika grundläggande strukturer i samhällssystemet och analysera samspelen dem emellan. I regel är emellertid det rättsliga elementet grovt försummat och därför återstår som en rättssociologisk uppgift att bygga ut teorierna i detta avseende. I Västtyskland har Luhmann och kretsen kring honom byggt ut Parsons teori om sociala handlingssystem. Här i Norden har man främst bearbetat marxistisk teori i dess moderna franska tappning. En viktig ansats har gjorts av Håkan Hydén (1978) genom att han – via studier av miljövårdslagen i praktiken – försöker bringa ned de abstrakta marxistiska teserna på en mer konkret nivå där de kan prövas empiriskt. Hans studie inbegriper emellertid – i överensstämmelse med holistisk teori i allmänhet – hela rättssystemet, d.v.s. såväl rättsliga spelregler som rättsliga styrinstrument.

4. Speciell teoribildning: styrprocesser

Under detta århundrade har som bekant lagstiftning allt mera medvetet använts för att genomföra förändringar i samhället och för att ställa privat verksamhet under offentlig kontroll.

Rättssociologisk forskning har tagit fasta på denna utvecklingstendens och ägnat stor uppmärksamhet åt rättens användning som politiskt styrinstrument. Härvid har man, förklarligt nog, sett problemen uppifrån, alltså ur politikernas och administratörernas synvinkel. Man har frågat efter vad som ligger bakom reformbesluten, vilka påverkningsmetoder som är effektivast, vilket motstånd som möter, vilka verkningar olika lagar har och hur man skall kunna finna mer ändamålsenliga lösningar. Man gör således utvärderingar av lagars användbarhet som styrinstrument. Medlet härför är studier av konkreta styrprocesser.

När det gäller att konstruera teori eller problemramar till ledning för konkreta studier av styrprocesser kan man nog säga att rättssociologin utfört en pionjärgärning. Arbetet härpå påbörjades redan under 1930-talet i USA (t.ex. Moore-Callahan 1943). Det har därefter fortsatt under efterkrigstiden i de nordiska länderna (t.ex. Aubert-Eckhoff-Sveri 1952).

Emellertid upptäcktes så småningom att politiska styrprocesser inte bara och kanske inte huvudsakligen arbetar med rättsliga instrument. Det var så att säga en omvändning av Gunnar Myrdals reaktion 50 år tidigare mot ett ensidigt ekonomiskt betraktelsesätt (Myrdal 1929). Utvärderingsforskning utvecklades till en särskild vetenskapsgren som avsatt en stor litteratur och manifesterar sig i en rad internationella tidskrifter. I denna utveckling har rättssociologin knappast tagit del. Det är typiskt att då forskningsrådsnämnden år 1979 satte i gång ett forskningsprojekt om metoder för utvärdering av reformer i arbetslivet – det s.k. MURA-projektet som konkret studerar arbetsmiljölagen – så insattes i forskargruppen en filosof, en psykolog, en sociolog, en ekonomisk historiker och en jurist, men ingen rättssociolog. Det behöver naturligtvis inte betyda att forskargruppen inte bygger vidare på rättssociologiska förarbeten.

En av orsakerna till att rättssociologisk forskning tenderar att dra sig tillbaka i dessa sammanhang kan vara att man börjat ifrågasätta styrningsaspekten av olika anledningar. Dels inser man att varje social förändring beror på många olika slags

faktorer vid sidan av rättslig reglering; för att kunna få en överblick av dessa och därmed bli i stånd att klarlägga rättens roll i samspelet kan det vara nödvändigt att utgå från den reglerade folkgruppens problemsituation. Man behöver då inte nöja sig med en ytlig uppskattning av lagens verkningar i en för övrigt ganska okänd situation. Och dels är det ju inte likgiltigt hur de rättsliga åtgärderna inverkar på de praktiska möjligheterna att driva den verksamhet det gäller. Kanske drar olika regleringar i olika riktningar och lamslår därmed verksamheten mer eller mindre. Kanske försvåras verksamheten på ett sätt som inte förutses. Kanske anknyter regleringen till mer eller mindre latent strävanden inom verksamheten eller tvärtom strider mot dessa.

Allt detta gör att det kan kännas riktigare att välja utgångspunkten för analysen i den reglerade folkgruppens eller verksamhetens problemsituation i stället för i lagen och dess ändamål – att se skeendet nedifrån och inte uppifrån.

5. Speciell teoribildning: reaktiva processer

För att kunna studera rättsliga regleringar ur ett nedifrån-perspektiv bör man ha ledning av ett slags teori, ett system av generella frågor rörande folks problemsituation och deras reaktioner mot reglering. Så långt har rättssociologisk forskning inte kommit. Vad hittills gjorts i detta hänseende är att man anlagt nedifrånaspekter i konkreta undersökningar, oftast kanske utan att detta varit klart avsett från början. Jag skall redogöra för några sådana studier. Att därigenom denna typ av forskning kommer att ägnas förhållandevis stort utrymme är motiverat av att den innebär ett tämligen ovant sätt att tänka.

En grupp av undersökningar behandlar fall då problemuppfattningen hos en någorlunda stor eller sammanhållen eller eljest betydelsefull folkgrupp påverkat verkställigheten av en reform ute på fältet och således modifierat de legala kraven. Det är inte bara sådant som miljöaktioner och skolstrejker utan också mycket mer subtila påtryckningar som varit verksamma i dessa fall.

En studie gällde de äldre skogsvårdslagarna som ju syftade till att framkalla bättre skogsskötsel på enskildas skogar (Stjernquist 1973). De riktade sig till en stor och politiskt sett inte

betydelselös folkgrupp, de skogsägande bönderna. Från deras sida kunde man vänta sig inte aktivt motstånd men aggregerad passivitet. Myndigheterna valde i detta läge att inte åberopa lagen eller att använda sig av de legala procedurerna. I stället arbetade de med förhandlingar, övertalningar och gentjänster (exempelvis hjälp med att lösa ekonomiska problem eller rentav personlig uppskattning). Det var givetvis då viktigt att fältpersonalen kände böndernas tänkesätt och svårigheter. Genom detta tillvägagångssätt lyckades de så småningom inte bara få skogsskötseln förändrad i avsedd riktning utan också att väcka intresse för skogsvård hos bönderna i allmänhet - men det tog givetvis lång tid. Reformen utvecklades inte som en serie påtvingade handlingar utan som de berördas egna initiativ.

En annan studie gäller miljöskyddslagen i dess tillämpning på industriell verksamhet som förorenar vattendrag (Hydén 1978). Även i detta fall ställer lagen tvång och formella procedurer till myndigheternas förfogande men de har valt att i stället gå fram med förhandlingar och överenskommelser. Man har kritiserat dem för detta och menat att omsorgen om industrins utveckling får gå före skyddet för vattendragen. Här föreligger i själva verket en mycket svår avvägning mellan två viktiga hänsyn. Jag är inte säker på att den nyssnämnda karaktäriseringen alltid är riktig; det finns exempel på att miljöskyddskraven knäckt ett företag. Men vanligen har myndigheterna föredragit att gå fram med lämpor. Man hoppas väl att på så sätt kunna väcka ett spontant intresse för miljön hos företagen.

En annan grupp av undersökningar behandlar fall då den legala reformen går ut på att främja en verksamhet eller en socialt missgynnad folkgrupps strävanden genom att undanröja hinder eller ställa resurser till förfogande. Det överlåtes då på de avsedda själva att ta initiativ till förändring. Om de kommer att utnyttja de nya möjligheterna beror på vilka andra faktorer som ingår i deras problemsituation.

Ett exempel på situationer där de nya möjligheterna inte kunnat utnyttjas annat än i begränsad utsträckning ger en undersökning om kvinnans rättsliga och sociala ställning (Widerberg 1980). Lagstiftningen har ju efterhand undanröjt de rättsliga hindren mot likställighet mellan män och kvinnor. Men kvinnor i allmänhet har inte kunnat begagna sig härav för att förbättra sin sociala ställning så att den blir jämförbar med mannens.

Det finns nämligen en rad andra hinder i hennes problem-situation: moderskapets betydelse i livsplaneringen, traditioner på utbildningens område, arbetsgivarnas ekonomiska överväganden o.s.v. Först om man får ett realistiskt grepp om hela hennes situation finns det utsikt att nå målet.

Ett exempel på motsatsen kan hämtas från en undersökning av hur den etiopiska jordnationaliseringen av år 1975 genomförts i praktiken (Akalu 1982). Lagen undanröjde de hinder mot en omfördelning av jorden som låg i kyrkans och de stora jordägarnas maktställning och den ställde också rådgivningsresurser till förfogande. Men omfördelningens praktiska genomförande överlämnades åt bönderna själva sammanslutna i bondeföreningar. I vissa delar av landet anknöt reformen till intensiva strävanden hos de breda folklagren och omfördelningen skedde där snabbt. I andra landsdelar mötte den hinder i befolkningens inställning, i deras traditionella tänkesätt och sociala gemenskap. Denna deras problemsituation förändrades endast så småningom under intryck av erfarenheterna utifrån.

Jag har hittills uppehållit mig vid gräsrotternas problem-situation. Men det är tydligt att också myndigheternas problem-situation inverkar på hur en lag blir verkställd. I denna ingår många icke-normativa faktorer: den reella arbetssituationen, tryck från den reglerade folkgruppen och från andra grupper, anspråk från andra samhällsinstitutioner, vetenskapliga åskådningar etc. Det har gjorts en studie av de läkares problem-situation som beslutar om tvångsintagning på mentalsjukhus (Hetzler 1978). Andra undersökningar pågår om försäkringskassornas beslutsfattare och om kommunala planförfattare.

Den forskning om problemsituationer och reaktioner hos föremålen för rättslig reglering som sålunda håller på att utvecklas måste syssla med socialpsykologiska fenomen sådana som verklighetsuppfattningar, emotioner och intentioner. Den kommer därför troligtvis att i stor utsträckning använda sig av liknande undersökningsmetoder som dem som tillämpas inom socialantropologin och som studerar enskilda fall sedda som uttryck för mera allmänt förekommande tendenser. Redan av denna anledning kan man förvänta en nära kontakt till den livaktiga rättsantropologiska forskningen.

Låt mig till slut framlägga min tro att denna typ av forskning kommer att få stor praktisk betydelse. Bristande insikt i den egna situationen har hindrat många missgynnade folkgrupper

från att artikulera krav på förändringar. Och okunnighet om vanligt folks problem har säkerligen lett till många misslyckade eller skadliga rättsliga ingripanden - eller tvärtom till underlåtna reformer.

Slutanmärkning

Den här översikten är varken fullständig eller allsidig. Den är helt enkelt ett uttryck för mitt perspektiv på rättssociologisk forskning. I själva verket är det nog ogörligt att finna en klassifikation på detta område som är helt objektiv och samtidigt meningsfull. För att belysa de svårigheter som en typologi möter skall jag ta ett konkret exempel.

En av de författare som har störst betydelse för modern rättssociologi är Willard Hurst, egentligen rättshistoriker. I ett flertal stora verk av omväxlande principiell och konkret art har han studerat rättens roll i samhället under den historiska utvecklingen i USA (se särskilt Hurst 1960). Verken är sprängfulla av material samt slående iakttagelser och reflektioner. Men Hurst har aldrig klarlagt de teoretiska premisser från vilka han utgår i sin forskning trots att han ser sina historiska undersökningar som ett led i arbetet på att utveckla samhällsvetenskaplig teori. Många tolkningar av hans teoretiska orientering har därför framlagts.

Jag har tolkat hans verk som försök att på induktiv väg bygga upp en problemram för utforskning av växelverkan mellan politiskt-rättsliga processer på ena sidan, och ekonomiska och sociala processer på den andra (Stjernquist 1976).

Tushnet menar att Hurst utgår från en teori om rättsligt beslutfattande, som visserligen inte formuleras uttryckligt men som ligger gömd bakom hans resonemang (Tushnet 1972).

Ett par kolleger till Hurst menar att han bygger på en teoretiskt normativ modell av innehåll att alla makthavare bör på ett rättvist sätt tjäna mänskligt liv och att de bör vara ansvariga för sina handlingar inför andra än dem själva. Denna modell fastlägges inte uttryckligen men ses som immanent i den historiska utvecklingen, som ett ideal som alltid funnits. Sedan visar Hurst med historiska exempel de förhållanden under vilka det amerikanska samhället närmat sig idealet och när det har felat att leva upp till det (se särskilt Gordon 1980).

Vilken av dessa tolkningar är den riktiga? Man kan nog finna belägg för alla tre i Hurst's verk. Förmodligen finns det inslag av alla tre i Hurst's problematik så att de glider över i varandra utan skarp gräns. Därmed blir det omöjligt att sätta in hans verk i en typologi byggd på teoretiska grunder.

Antagligen gäller vad nu sagts om Hurst många andra forskare.

Referenser

- Akalu, A. (1982) *The Process of Land Nationalization in Ethiopia. Land Nationalization and the Peasants*. Acta Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis LXXVI. Lund: LiberFörlag
- Aubert, V., Eckhoff, T., Sveri, K. (1952) *En lov i sökelyset. Socialpsykologisk undersökelse av den norske hushjelplov*. Oslo: Universitetsforlaget
- Christensen, A. (1980) *Avstängning från arbetslöshetsersättning*. Stockholm: Norstedts
- Gordon, R. W. (1980) "Willard Hurst as a Colleague". *Wisconsin Law Review* No 5 pp 1123-1130.
- Hellner, J. (1969) *Rättssociologisk undersökning av skadeståndsrätten*. Statens offentliga utredningar 1969:56. Stockholm
- Hetzler, A. (1978) *I behov av vård? Hur lagen om slutna psykiatrisk vård tillämpas*. Stockholm: Almqvist & Wiksell
- Hurst, W. (1960) *Law and Social Process in United States History*. Ann Arbor: University of Michigan Law School
- Hydén, H. (1978) *Rättens samhällseliga funktioner*. Lund: Studentlitteratur
- Lundberg, L. (1982) *Från lag till arbetsmiljö*. Stockholm: LiberFörlag
- Macauley, S. (1963) "Non-Contractual Relations in Business". *American Sociological Review* 28.
- Metoder för utvärdering av reformer i arbetslivet 3: Utvärderingsforskning*. Lund: MURA-projektet 1982
- Moore, U., Callahan C. C. (1943) "Law and Learning Theory: A Study in Legal Control". *Yale Law Journal* 53.
- Myrdal, G. (1929) *Vetenskap och politik i nationalekonomin*. Stockholm: Norstedts
- Roos, C. M. (1969) *Avtal och rösträtt. En aktiebolagsrättslig studie*. Stockholm: Almqvist & Wiksell
- Saldeen, Å. (1973) *Skadestånd och äktenskapsskillnad. En rättssociologisk och jurimetrisk studie*. Uppsala: Almqvist & Wiksell
- Stjernquist, P. (1973) *Laws in the Forests. A Study of Public Direction of Swedish Private Forestry*. Acta Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis LXIX. Lund: LiberLäromedel
- Stjernquist, P. (1976) *Rättens roll i social förändring*. Stockholm: Samarbetskommittén för långsiktigmotiverad forskning.

- Tushnet, M. (1972) "Review of Hurst, Law and Economic Growth".
Wisconsin Law Review p. 114–132.
- Widerberg, K. (1980) *Kvinnor, klasser och lagar 1750–1980*. Stockholm:
LiberFörlag